

مِنْهُمُ

دانشگاه یزد
دانشکدهٔ زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجهٔ دکتری
زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بررسی آثار و اندیشه های شیخ احمد جام

استادان راهنما:

دکتر محمد کاظم کهدویی   دکتر مهدی ملک ثابت

استاد مشاور:

دکتر یدالله جلالی پندری

پژوهش و نگارش:

امیر حسین مدنی

بهار ۱۳۹۱

به محمد رضا شفیعی کدکنی، معمار اندیشه ام

نور دو دیده منی دور مشو ز چشم من

شعله سینه منی کم مکن از شرار من

قدر دانی

سپاس بی دریغ از استادان محترم راهنما و مشاور این رساله که همّت خویش را بدرقهٔ این نوسفر کردند و بادهٔ اشتیاق در جام این نوشراب ریختند:

جناب آقای دکتر محمد کاظم کهدویی و جناب آقای دکتر مهدی ملک ثابت راهنمایان گرانقدر بنده و جناب آقای دکتر یدالله جلالی پندری مشاور دانشور رساله. همچنین از داوران محترم داخلی و خارجی این پایان نامه استادان گرامی آقایان: دکتر الهام بخش، دکتر نجاریان، دکتر غلامرضایی و دکتر برهانی تشکر و سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین یاد و خاطرهٔ تمامی استادان و معلمان دوره‌های مختلف تحصیلی خود را گرامی می‌دارم و خطاب به یکایک گرامیان و عزیزانی که سالیانی دراز از خرمن فضل و علم و ادب آنها خوشه چینی کرده‌ام – از زبان مولانا- می‌گویم:

گرد این بام و کبوتر خانه من   چون کبوتر پر زخم مستانه من

جبرئیل عشقم و سدره م تویی   من سقیم عیسی مریم تویی

چکیده

شیخ احمد جام نامقی ملقب به ژنده پیل (۴۴۰-۵۳۶) هـ.ق. یکی از مشایخ بزرگ و در عین حال بحث انگیز تاریخ عرفان و تصوف است. از دوران کودکی و نوجوانی او اطلاعی در دست نیست، بجز اینکه وی دوران جوانی خود را به باده نوشی و عشرت طلبی گذراند؛ اما در بیست و دو سالگی بر اثر بارقه ای الهی توبه کرد و پس از توبه نصوص خویش، هجده سال در کوههای اطراف جام به زهد و ریاضت پرداخت. او پس از این دوره طولانی عزلت و ریاضت به میان خلق آمد و در «مجالس» خود به هدایت و ارشاد مریدان و سایر مردم پرداخت و در نهایت در سال ۵۳۶ و در ۹۶ سالگی، درگذشت و آرامگاه او به «تربت شیخ جام» معروف شد که هنوز هم برجاست.

آثار منشوری که از مجالس و تقریرات احمد جام در دست است عبارتند از: الف) انس التائبین ب) بحارالحقیقه ج) روضة المذنبین د) رساله سمرقندیه ه) سراج السائرین و) کنوز الحکمه ز) مفتاح النجات. بجز این آثار، دیوان اشعاری نیز به شیخ جام منتسب است که بسیاری از ابیات این دیوان با نوع تفکر و نگرش عرفانی وی، در تناقض است.

سخنان احمد جام در مجالس و آثار او بیش از هر چیز، بر پایه قرآن و سنت استوار است. بعلاوه موضوعاتی چون: تأکید به توبه، پاسداشت شریعت، ستیز با مشایخ و زاهدان ریاکار و طماع، اهمیت نیت نیک، توجه به عقل و خرد، خدمت به خلق و دوری از ریا، توحید و معرفت، اولیا و عارفان و توصیف «مقامات» و «احوال» عارفان، در آثار شیخ بکرات به چشم می خورد.

مقایسه و تحلیل بسیاری از مفاهیم و موضوعات عرفانی آثار شیخ جام با آثار عرفانی پیش از او، بیانگر این حقیقت است که وی در بسیاری از موارد از گفته های بزرگان و مشایخ پیش از خود متأثر بوده است؛ اگرچه گاه تفاوت هایی نیز در نگرش عرفانی وی با مشایخ متقدم به چشم می خورد.

احمد جام در میان مشایخ صوفیه، بیش از دیگران، زندگی و شخصیت اش با افسانه ها و حکایت های شگفت گره خورده است. حجم زیاد افسانه ها و داستان های خیالی سبب شده است که شخصیت و اندیشه های عرفانی وی در هاله ای از ابهام و ناشناختگی باقی بماند. کمبود

پژوهش در خصوص اندیشه‌ها و شخصیت اصیل احمد جام، و رای مقامات نوشته شده برای وی از یک طرف و قضاوت‌های شتاب زده برخی از عرفان پژوهان معاصر- بدون توجه به مضامین آثار شیخ- از سوی دیگر، حاصلی جز بدنامی و تصوّر خودخواهی و انتقام جویی برای وی نداشته است. در این پژوهش، کوشیده ایم ضمن اشاره به ضرورت و اهمیت موضوع شیخ جام پژوهی و دیدگاه‌های پیشینیان و معاصران و مستشرقان درباره وی، به موضوعاتی همچون: زندگی و آثار احمد جام، فرزندان و خاندان او، مشایخ و بزرگان محبوب احمد جام، معاصران احمد جام، اوضاع تاریخی، اجتماعی و فرهنگی خراسان در زمان شیخ جام، ویژگی‌های نگرش و اندیشه‌های عرفانی احمد جام و اشاره به سه نگرش غیر متعصبانه، مشفقانه و روشن بینانه، احمد جام و مسأله کرامات، شیخ جام و کرامیه، نگرش تفسیری و تأویلی شیخ جام، عمده ترین مقامات، احوال و مفاهیم عرفانی مندرج در آثار احمد جام و ویژگی‌های سبک شناسانه آثار وی اشاره کنیم.

کلمات کلیدی:

شیخ احمد جام، آثار، اندیشه‌های عرفانی، عرفان قرن پنجم و ششم، سبک شناسی نثرهای

عرفانی.

فهرست مطالب

- پیشگفتار ..... ط

فصل اول: مبادی تحقیق

۱. تعریف موضوع ۲
۲. ضرورت و اهمیت ۳
۳. پیشینه تحقیق ۳
- ۳.۱. پیشینیان ۳
- ۳.۲. معاصران ۷
- ۳.۳. مستشرقان ۱۲
۴. سؤالات پژوهشی ۱۳

فصل دوم: زندگی و آثار شیخ احمد جام

۱. زندگی

- ۱.۱. نام و نسب ۱۵
- ۲.۱. تولد ۱۶
- ۳.۱. زادگاه ۱۷
- ۴.۱. چهره و شمایل شیخ جام ۱۹
- ۵.۱. القاب شیخ جام ۲۰
- ۶.۱. ازدواج و فرزندان و خاندان ۲۲

۲۷.....	۷. ۱. سفرهای احمد جام .....
۲۸.....	۸. ۱. تحصیلات احمد جام .....
۳۱	۹. ۱. مذهب احمد جام .....
۳۵	۱۰. ۱. احمد جام و پیران او در تصوّف .....
۴۰	۱۱. ۱. احمد جام و مشایخ و بزرگان محبوب او .....
۶۱.....	۱۲. ۱. احمد جام و معاصران .....
۶۸	۱۳. ۱. درگذشت و آرامگاه شیخ جام .....

۲. آثار احمد جام

۷۰	۱. ۲. الهام حق در آثار شیخ .....
۷۳	۲. ۲. هدف احمد جام از تصنیف آثار .....
۷۷.....	۳. ۲. شیوه مجلس گونه آثار احمد جام .....
۷۹	۴. ۲. آثار احمد جام به ترتیب تاریخ تألیف .....
۷۹	۱. انس التائبین .....
۸۱	۲. سراج السائرین .....
۸۳	۳. روضة المذنبین .....
۸۵	۴. مفتاح النّجات .....
۸۷	۵. بحارالحقیقه .....
۸۸.....	۶. کنوزالحکمه .....
۹۰	۷. رساله سمرقندیه .....
۹۰	۸. دیوان احمد جام .....
۹۶	۹. داستان سبزیپری و زردپری، موسوم به قصّه احمد جامی .....

فصل سوم: اوضاع تاریخی، اجتماعی و فرهنگی خراسان در عهد شیخ جام

۱. تاریخی ۹۹
۲. اجتماعی ۱۰۵
۲. ۱. مقدمات و کلیات ۱۰۵
۲. ۲. بازتاب اوضاع نابسامان اجتماعی در آثار شیخ جام ۱۰۷
۳. فرهنگی ۱۱۲

فصل چهارم: تصوّف و اندیشه های عرفانی شیخ جام

۱. مقدمات و کلیات ۱۱۷
۲. مختصات و ویژگی های اساسی تصوّف احمد جام ۱۱۹
۲. ۱. توبه ۱۱۹
۲. ۲. شریعت ۱۲۴
۲. ۳. ستیهندگی شیخ جام ۱۲۷
۳. شیخ جام و نگرش غیر متعصبانه ۱۶۰
۳. ۱. نگرش غیر متعصبانه ۱۷۳
۳. ۲. نگرش مشفقانه ۱۷۶
۳. ۳. نگرش روشن بینانه ۱۷۹
۴. احمد جام و مسأله کرامات ۱۸۱
۴. ۱. تعریف کرامت و اثبات آن از سوی بزرگان و عارفان ۱۸۲
۴. ۲. احمد جام در آینه مقامات ژنده پیل ۱۸۵
۴. ۳. کرامات مطرح شده در مقامات ژنده پیل به ترتیب بسامد ۱۹۶

۲۱۶	۴. ۴. کرامات مطرح شده در کتاب خلاصة المقامات
۲۲۱	۵. شیخ جام و کرامتیه
۲۳۰	۶. نگرش تفسیری و تأویلی شیخ جام
۲۵۳	۷. عمده ترین مقامات، احوال و مفاهیم عرفانی در آثار منشور شیخ جام
۲۵۶	۷. ۱. توبه
۲۵۸	۷. ۲. ورع
۲۵۹	۷. ۳. زهد
۲۵۹	۷. ۳. ۱. زهد در آثار مشایخ صوفیه
۲۶۱	۷. ۳. ۲. زهد در آثار شیخ جام
۲۶۱	الف) تعریف
۲۶۲	ب) شباهت با تعاریف مشایخ پیشین
۲۶۳	ج) تفاوت با تعاریف مشایخ پیشین
۲۶۴	۷. ۴. فقر
۲۶۹	۷. ۵. صبر
۲۷۴	۷. ۶. توکل
۲۸۱	۷. ۷. رضا
۲۸۷	۷. ۸. محبت
۲۹۳	۷. ۹. خوف و رجا
۳۰۱	۷. ۱۰. توحید و موحد
۳۰۳	۷. ۱۱. معرفت و عارف
۳۰۸	۷. ۱۲. ایمان و مؤمن
۳۱۳	۷. ۱۳. تقوا و متقی و اتقی
۳۱۵	۷. ۱۴. اولیا و ابدال

۳۲۰	۱۵.۷	صفت آدمی و فضیلت و بزرگداشت آدمیان
۳۲۳	۱۶.۷	علم و عالم
۳۲۶	۱۷.۷	عقل و عاقل
۳۲۷	۱۸.۷	عشق و عاشق
۳۳۳	۱۹.۷	اخلاص و مخلص
۳۳۵	۲۰.۷	طاعت و اطاعت
۳۳۷	۲۱.۷	کوشش و کوشش
۳۳۹	۲۲.۷	همت
۳۴۱	۲۳.۷	شکر و شاکر
۳۴۵	۲۴.۷	ادب با خلق و ادب با حق
۳۴۷	۲۵.۷	مراد و مرید
۳۵۱	۲۶.۷	سماع
۳۵۵	۲۷.۷	حیرت
۳۵۷	۲۸.۷	خواطر رحمانی و خواطر شیطانی
۳۵۹	۲۹.۷	ابلیس
۳۶۱	۳۰.۷	هوای نفس
۳۶۳	۳۱.۷	دنیا
۳۶۶	۳۲.۷	عُجب و حسد
۳۶۸	۳۳.۷	تقلید و مقلد

فصل پنجم: ویژگی های سبک شناسانه آثار منثور احمد جام

۳۷۸	الف	مقدمات و کلیات
-----	-----	----------------

- ب) نثر فارسی در قرن پنجم و ششم ۳۸۲
- ج) نثر عرفانی در روزگار شیخ جام ۳۸۶
- د) ویژگی های سبک شناسانه آثار احمد جام ۳۸۷
۱. دیدگاه زبانی ۳۸۹
- ۱.۱. دیدگاه آوایی ۳۹۰
- ۱.۱. ۱. تخفیف کلمات با افتادن یک یا دو حرف از حروف مکرر یا قریب المخرج و نزدیک تر شدن آن به زبان محاوره و مخاطب ۳۹۰
- ۱.۱. ۲. کاربرد «فا» در معنی «با» ۳۹۰
۲. دیدگاه صرفی (لغوی) ۳۹۱
- ۱.۲. ۱. واژگان و ترکیبات اصیل و سره ۳۹۱
- ۱.۲. ۲. ترجمه های سره و هنری ۴۰۷
- ۱.۲. ۳. کاربرد پسوند شباهت «وار» ۴۱۵
- ۱.۲. ۴. ترکیب «با» + ضمیر و صفت اشاره به صورت «بازان»، «بازو»، «بازیشان» ۴۱۵
۳. دیدگاه نحوی ۴۱۶
- ۱.۳. ۱. کاربرد «با» به جای «به» ۴۱۶
- ۱.۳. ۲. کاربرد «به» به جای «با» ۴۱۷
- ۱.۳. ۳. کاربردهای متنوع «به» ۴۱۸
- ۱.۳. ۴. کاربرد «اگر» به معنی «یا» ۴۱۹
- ۱.۳. ۵. کاربرد «یا» در معنی «اگر» ۴۲۰
- ۱.۳. ۶. کاربردهای متنوع «را» ۴۲۰
- ۱.۳. ۷. کاربردهای مختلف «یاء» ۴۲۲
- ۱.۳. ۸. پیشوند استمرار «می» و کاربردهای گوناگون آن ۴۲۳

۱. ۳. ۹. کاربرد خاص ضمیر متصل «شان» و منفصل آوردن آن ۴۲۴
۱. ۳. ۱۰. جمع آوردن کلمات عربی با نشانه های جمع فارسی «ها» و «ان» ۴۲۵
۱. ۳. ۱۱. مطابقت صفت با موصوف ۴۲۵
۱. ۳. ۱۲. مصدر مرخّم ۴۲۶
۱. ۳. ۱۳. کاربرد «دُدیگر» و «سدیگر» به جای دوم و سوم ۴۲۶
۱. ۳. ۱۴. کاربرد «اینّت» به عنوان ادات تحسین ۴۲۷
۱. ۳. ۱۵. کاربرد «ازین» برای بیان جنس ۴۲۷
۱. ۳. ۱۶. کاربرد ضمائر جان دار برای بی جان ۴۲۸
۱. ۳. ۱۷. قلب نکردن همزه به «ی» در افعال منفی ۴۲۸
۱. ۳. ۱۸. فاصله شدن یک یا چند کلمه بین حرف نفی «نه» و فعل مربوط ۴۲۸
۱. ۳. ۱۹. اسناد فعل مفرد برای اسم و نهاد جمع ۴۲۹
۱. ۳. ۲۰. تقدیم فعل بر دیگر اجزای جمله ۴۲۹
۱. ۳. ۲۱. کاربرد فعل جمع برای ضمیر مبهم «هرکه» و «هرکس» ۴۳۱
۱. ۳. ۲۲. کاربرد افعال با باء تأکید ۴۳۲
۱. ۳. ۲۳. تکرار افعال ۴۳۳
۱. ۳. ۲۴. ساخت افعال پیشوندی با پیشوندهای مختلف ۴۳۴
۱. ۳. ۲۵. به کار بردن حرف اضافه و پیشوند «فرا» و ترکیب آن با اسم، ضمیر، صفت و فعل ۴۳۵
۱. ۳. ۲۶. کاربرد «به جای» به معنی «در حق» ۴۳۶
۱. ۳. ۲۷. کاربرد «هیچ» و «هیچ گونه» در معنی «ذره ای، اندکی» ۴۳۷
۱. ۳. ۲۸. کاربرد خاص و نادر «نیز» ۴۳۸

۴۳۹	.....	۲. دیدگاه ادبی
۴۴۱	.....	۲. ۱. سجع
۴۴۹	.....	۲. ۲. تشبیه
۴۶۲	.....	۲. ۳. تمثیل
۴۷۶	.....	۲. ۴. توصیف
۴۷۹	.....	۲. ۵. حکایت و مهارت در نتیجه گیری
۴۹۲	.....	۲. ۶. تنسیق صفات
۴۹۳	.....	۲. ۷. ارسال المثل
۴۹۸	.....	۲. ۸. متناقض نمایی
۵۰۱	.....	۲. ۹. کاربرد ادات مختلف انذار و تحذیر
۵۰۲	.....	۲. ۱۰. کاربرد ندا و خطاب
۵۰۳	.....	۲. ۱۱. استناد به آیات و احادیث
۵۰۴	.....	۲. ۱۲. آوردن اشعار در میان سخن
۵۰۷	.....	۲. ۱۳. نثر هنری و شاعرانه
۵۱۱	.....	نتیجه گیری

فهرست منابع

۵۱۶	.....	الف) کتابها
۵۲۷	.....	ب) مقالات

پیشگفتار

به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه برنگذرد

این رساله پژوهشی است در باب زندگی، آثار و اندیشه های عرفانی شیخ احمد جام. انگیزه نگارنده در نگارش این رساله، این بود که پیوسته می دید اغلب تذکره نویسان متقدم و محققان متأخر، صفات و ویژگیهایی خاص و تکراری به شیخ جام نسبت داده اند و بیشتر آنها با توسل به حکایتهای «مقامات ژنده پیل» و غفلت از آثار به جا مانده از شیخ، درباره شخصیت، منش و افکار او داوری کرده اند.

این داوری ها و البته اظهار نظر درباره شخصیت احمد جام، نگارنده را بر آن داشت تا با توجه به آثار مکتوب و مستند شیخ، به داوری درباره او پردازد و به این سؤال مهم و اساسی پاسخ دهد که آیا در ترسیم شخصیت، افکار و سلوک عرفانی شیخ جام، کتاب مقامات ژنده پیل می تواند بیشتر نقش داشته باشد یا آثار و نوشته های باقی مانده از وی.

متأسفانه یکی از بداقبالی هایی که در راه شناخت شخصیت شیخ پدید آمده است و سایه تیره آن اکنون در مسیر شیخ جام پژوهی سنگینی می نماید، همین نکته است که آنچه ابتدا در دسترس عرفان پژوهان و محققان قرار گرفت، «مقامات ژنده پیل» بود و چهره احمد جام در نزد خاص و عام، اغلب با حکایتهای آن مقامات ترسیم و معرفی شد.

این در حالی است که اگر قرار باشد درباره شیخ جام و زوایای پیچیده و مبهم زندگی و شخصیت وی و فاصله حقیقت او تا افسانه های زندگی، سخن بگوییم، بیش و پیش از توجه به مقامات ژنده پیل، باید آثار شیخ جام و موضوعات و مفاهیم مطرح شده در آن نوشته ها را بکاوییم تا بتوانیم ویرای ایده مقامات بافانی که در تعصبات تاریخی و قومی و ذهنیت عصر خود غرق بوده اند و شیخ را گاه بنا به رقابت ها و مناسبات خانقاهی خود برمی کشیده اند و یا تحقیر می کرده اند، قضاوت کنیم و منصفانه نظر دهیم.

اما نگاهی به ساختار کلی این رساله:

در فصل اول به مباحثی همچون تعریف موضوع، ضرورت و اهمیت این پژوهش، پیشینه تحقیق، چهره و شخصیت شیخ جام نزد پیشینیان، معاصران و مستشرقان، و همچنین به سؤالات پژوهشی که قرار است این تحقیق بدانها پاسخ دهد، پرداخته ایم.

فصل دوم به زندگی و آثار احمد جام اختصاص دارد. در این فصل، از مطالبی که در کتب تذکره و برخی از مقالات و نوشته های معاصر درباره زندگی شیخ آمده، کمک گرفته ایم؛ سپس آثار شیخ جام را به ترتیب تاریخ تألیف برشمرده ایم و ضمن تعیین اصالت و یا انتساب این آثار، به هدف و انگیزه های شیخ از تصنیف آثار، اشاره کرده ایم.

در فصل سوم در سه بخش جداگانه به اوضاع تاریخی، اجتماعی و فرهنگی خراسان بزرگ در عهد شیخ جام پرداخته ایم. در بخش تاریخی به حکومت سلجوقیان و پادشاهی سلطان سنجر اشاره کرده ایم. در بخش اجتماعی، اوضاع نامناسب اجتماعی در قرنهای پنجم و ششم و بازتاب این اوضاع آشفته و پریشان را در آثار شیخ جام بررسی کرده ایم و در بخش فرهنگی به مختصات فرهنگی این دوره از جمله: بسط و گسترش تصوف و حمایت پادشاهان سلجوقی از صوفیه، همچنین رواج و گسترش زبان پارسی و علل آن پرداخته ایم.

فصل چهارم - که مفصل ترین بخش رساله است و به نوعی چارچوب و اسکلت اصلی پایان نامه را تشکیل می دهد - به تصوف و اندیشه های عرفانی احمد جام اختصاص دارد. در این فصل ابتدا به سه ویژگی اساسی تصوف شیخ اشاره کرده ایم؛ یعنی: توبه، شریعت و ستیهندگی. سپس نگرش غیر متعصبانه شیخ جام را در قالب سه نگرش غیر متعصبانه، مشفقانه و روشن بینانه تبیین کرده ایم. در ادامه از موضوع مهم «کرامات» و نوع کرامات مطرح شده در مقامات ژنده پیل، سخن به میان آورده ایم و ضمن ذکر مقدماتی در مسأله کرامت از دید صوفیه، به تقسیم بندی و تحلیل انواع حکایتهای کرامت گونه مقامات ژنده پیل و خلاصه المقامات پرداخته ایم.

شیخ جام و ارتباط او با مشایخ کرامیه بخش دیگری از این فصل را تشکیل می دهد. در بخش بعدی به تبیین نگرش تفسیری و تأویلی شیخ جام اشاره کرده ایم و کوشیده ایم با ذکر تفسیرها و

تأویل های شیخ از آیات قرآن و احادیث نبوی، برتری نگرش تفسیری وی را بر دید تأویلی به اثبات رسانیم. در نهایت نیز به طرح و توضیح سی و یک مورد از عمده ترین مفاهیم عرفانی آثار شیخ جام اشاره کرده و کوشیده ایم با تعریف و تبیین این مفاهیم و ذکر شباهت و تفاوت آنها با نگرش عارفان پیشین، نوع سلوک عرفانی احمد جام و وجوه تشابه و افتراق آن را با مشایخ پیشین، روشن تر و دقیق تر بیان کنیم.

فصل پنجم نیز به بیان ویژگی های سبک شناسانه آثار منشور احمد جام اختصاص یافته است. در این فصل ابتدا مقدماتی درباره نثر فارسی در قرن های پنجم و ششم و همچنین نثر عرفانی در روزگار شیخ جام آورده ایم و سپس ویژگی های سبکی آثار شیخ جام را در دو بخش کلی دیدگاه زبانی و دیدگاه ادبی بازکاویده ایم و از این دو دیدگاه، چهل و هفت مورد از ویژگی های سبکی آثار شیخ را برشمرده ایم.

این نوشتار با همه کاستی ها و نارسایی ها، اگر بتواند راهی نو در مسیر شیخ جام پژوهی بگشاید، وامدار فضل و فضیلت استادان دانش پروری است که پیوسته مددکار شاگرد خویش بوده اند و وی را در مسیر پر پیچ و خم این پژوهش یاری کرده اند.

خوش دارم که فروتنانه سپاسگزار همه استادان و دوستان گرانقدر باشم و از آنها یاد کنم، عزیزانی چون:

- استاد گرانقدر، دکتر محمد کاظم کهدویی که راهنمای اول این رساله بوده اند و دور و یا نزدیک، نکات ارزشمندی را یادآوری فرمودند.

- استاد گرامی، دکتر مهدی ملک ثابت که راهنمای دیگر نگارنده در این رساله بودند و با یادآوری های مناسب و شایسته خویش، به بار علمی پایان نامه و ساختار نظام مند آن افزودند.

- استاد فرزانه، دکتر یدا... جلالی پندری که مشاور این رساله بودند و سراسر پایان نامه را با سعه صدری ستودنی خواندند و نکات لازم را گوشزد فرمودند. بی شک حقوق صحبت ایشان بر من به هیچ روی محدود به مشاوره پایان نامه نبوده است.

- کارشناس محترم گروه زبان و ادبیات فارسی سرکار خانم مطهری نیا که در خصوص ساختار صوری پایان نامه نکات ارزشمندی را متذکر شدند.
- دوست گرامی، دکتر محمد خدادادی که در تایپ و تکثیر رساله و برخی موارد دیگر، به نگارنده بسیار یاری رساندند و بنده را وامدار خود کردند.
- همسر مهربانم که اگر نبود دستگیری های همیشه اش در سفر پر پیچ و خم زندگی، هیچ گاه این اثر به سرانجام نمی رسید.

وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ أَوَّلًا وَ آخِرًا

بهار ۱۳۹۰

فصل اوّل
مبادی تحقیق

۱. تعریف موضوع

شیخ ابونصر شهاب الدین احمد بن ابی الحسن نامقی، ملقب به ژنده پیل (زنده فیل) در سال ۴۴۰ هـ. ق. در روستای نامق یا ترشیز (کاشمر) خراسان دیده به جهان گشود. او را از فرزندان جریر بن عبدالله بجلی، صحابی پیامبر (ص) دانسته اند. از این روی شیخ را احمد عربی و احمد بجلی نیز نامیده اند. از دوران کودکی و نوجوانی او اطلاعی در دست نیست، فقط می دانیم که وی دوران جوانی را به عشرت طلبی و هوسرانی سپری کرد، اما در بیست و دو سالگی بر اثر جذبه ای رحمانی توبه کرد و به زهد و ریاضت پرداخت. وی پس از هجده سال ریاضت و عبادت، در چهل سالگی به منظور ارشاد و دستگیری خلق به میان مردم آمد و در «معدآباد» جام مسجد و خانقاهی ساخت و به ارشاد و هدایت خلق و تربیت مریدان پرداخت. احمد جام هشت همسر اختیار کرد که نتیجه آن ۳۹ پسر و ۳ دختر بود. خاندان شیخ جام در طول تاریخ دارای شهرت و اعتبار و غالباً اهل علم و ادب بوده اند و به نسبت جامی یا جامی احمدی شهرت داشته اند.

شیخ جام در ۹۶ سالگی و در سال ۵۳۶، درگذشت و چندی بعد از مرگ، مسجد و خانقاهی بر مقبره وی ساختند که بعدها با افزوده شدن بناهای دیگر به «تربت شیخ جام» معروف شد و هنوز هم برجاست.

از مجالس و تقریرات احمدجام، آثار منشوری در دست است که عبارتند از: (الف) انس التائبین (ب) روضة المذنبین و حنة المشتاقین (ج) بحار الحقیقه (د) کنوز الحکمه (ه) سراج السائرین (و) مفتاح النجات.

در این نوشته ها، کلام شیخ بر پایه قرآن و سنت و بر مبنای شریعت استوار است. وی در سلوک عرفانی خویش بیش از هرچیز به توبه، شریعت و ستیز با مشایخ و عالمان طماع و دین فروش پافشاری می کند.